

LITURGHIA, MEMORIA MISIONARĂ A BISERICII

Liturgy, the missionary memory of the Church

Cristian SONEA

*Facultatea de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca
cristi_sonea@yahoo.com*

Abstract: The article presents the function of the Eucharistic Liturgy and its ritual as a missiological source. It does this by chronologically analysing how the ritual of the Liturgy has embraced the cultural heritage of the communities where the Gospel was preached. It highlights how the liturgical ritual incorporated and transformed Jewish ceremonies and elements of Greco-Roman culture. It also presents the process of incorporating the dogmatic formulae of the Ecumenical Synods into the liturgical text. The state of liturgical dynamism after the fall of Constantinople is also considered. The text ends with an assessment of contemporary developments in the liturgical life, concluding that Liturgy functions as a living memory, recording the central missionary moments in the life of the Church.

Keywords: *Liturgy, mission, Eucharist, the mission of survival, communion, Covid crisis.*

1. De ce să folosim Liturgia ca document misionar?

În Biserica Ortodoxă ritualul liturgic a încercat să încorporeze în metafore și formule doxologice realitatea eshatologică a Împărăției lui Dumnezeu. Liturgia în sine recapitulează istoria mântuirii realizată în Iisus Hristos și oferă comunității posibilitatea de a experimenta viața cu

Dumnezeu în Duhul Sfânt. Pe scurt, ritualul liturgic traduce pentru comunitatea creștină, într-o manieră poetică, învățătura despre Dumnezeu și relația Lui cu omul și lumea.

Din totdeauna Liturghia a stat în centrul etosului misionar al Bisericii, în diferitele etape de dezvoltare pe care le-a cunoscut creștinătatea răsăriteană. În creștinismul timpuriu, accentul cădea pe oralitatea învățăturilor și pe catehizare în vederea pregătirii pentru primirea Tainelor. În epoca patristică, instruirea didactică era centrală pentru înțelegerea misiunii, iar *Typikon-ul* asigura Liturghiei un loc central în viața Bisericii¹. Ritualul liturgic încă de atunci funcționa ca o memorie vie care a înregistrat etapele istorice din viața Bisericii, disputele doctrinare, dezvoltările dogmatice, schimbările de perspectivă în spiritualitatea creștină, dar și evoluțiile de formă. În circumstanțe istorice dificile prin care a trecut Biserica de Răsărit, Liturghia și ritualul liturgic au fost cele care au păstrat identitatea ortodoxă. Misiunea, în acest context, era o chestiune de supraviețuire, iar Liturghia ocupa un rol fundamental. Aceasta „a ajutat la supraviețuirea creștinismului pe parcursul multor secole de dominație musulmană în Orientul Mijlociu și în Balcani, când liturghia era singura sursă de cunoaștere sau experiență religioasă. Mai târziu, practica liturgică a fost singura expresie religioasă autorizată în mod legal în țările comuniste, iar existența continuă a comunităților ortodoxe din regiune a fost, de asemenea, centrată aproape exclusiv în jurul liturghiei”². Toate acestea sunt motive suficiente pentru a

¹ Adrian Cherhaț, *Ethosul misionar ortodox* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2019), 43.

² John Meyendorff, „Eastern Orthodoxy”, *Encyclopaedia Britannica*, 20 august 2020, <https://www.britannica.com/topic/Eastern-Orthodoxy> (02.07.2022).

include Liturghia și ritualul liturgic în cadrul surselor istorice și teologice ale misiunii Bisericii în lume.

Din perspectivă misionară, evoluția ritualului liturgic presupune mai multe etape: utilizarea elementelor iudaice, influența tradiției greco-romane, adaptarea ritualului imperial roman în cultul creștin, îmbogățirea Liturghiei în timpul sinoadelor ecumenice, rolul *kerigmatic* al Liturghiei în timpul ocupației otomane și răspunsul la provocările contemporane surprins în cadrul textelor liturgice.

Câteva delimitări terminologice sunt necesare dintru început. Dorim să menționăm că dinamismul liturgic la care ne vom referi în cele ce urmează nu este identic cu mișcarea liturgică ce a început în secolul al XIX-lea, în lumea occidentală. Termenii „Liturghie” și „ritual liturgic” vor fi folosiți în conformitate cu sensul lor din teologia ortodoxă. Termenul „liturghie”, folosit atât în cadrul studiilor academice, cât și de către cler și credincioși provine din grecescul *λειτουργία* [*leiturgia*], care definește o celebrare sau o lucrare comună, ceva de interes public. Petru Pruteanu ne amintește că din secolele al III-lea și al IV-lea Tradiția Bisericii a înțeles acest termen ca fiind strict legat de cult. Din secolele al V-lea și al VI-lea sensul s-a schimbat, astfel încât termenul s-a restrâns la noțiunea de jertfă euharistică. El își păstrează acest sens și astăzi și-l vom utiliza cu majusculă, „Liturghie”, atunci când vom vorbi exclusiv de Liturghia Euharistică. Și creștinii latini folosesc termenul de „liturghie,” dar o fac cu un înțeles mai larg, incluzând ideea generală de slujire și fără a se referi strict la Euharistie³.

³ Petru Pruteanu, *Liturghia ortodoxă. Istorie și actualitate*, ediția a doua (București: Sophia, 2013), 12-13.

Sintagma „ritual liturgic” indică un ceremonial religios, care se desfășoară după anumite reguli liturgice și tipiconale, care însă nu se referă exclusiv la celebrarea euharistică. Cu toate acestea, în cele ce urmează vom folosi expresia „ritual liturgic” cu referire exclusivă la practicile religioase care s-au dezvoltat în jurul celebrării euharistice.

2. Elementele iudaice și greco-romane din primele ritualuri liturgice

După Cincizecime, primii creștini „stăruiau în învățătura apostolilor și în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciuni”, „în fiecare zi, stăruiau într-un cuget în templu și, frângând pâinea în casă, luau împreună hrana într-o bucurie și într-o curăția inimii” (FA 2, 42, 46). Prin misiunea pe care o făceau printre cei care nu crezuseră încă în Iisus, „Domnul adăuga zilnic Bisericii pe cei ce se mântuiau” (FA 2, 47). Conform interpretării ortodoxe a textului din Faptele Apostolilor, în centrul vieții primei comunități creștine se găsea celebrarea euharistică, învățătura apostolică, părtășia sau *koinonia* și rugăciunea, aceasta constituind în fapt ritualul Liturghiei primare. Alexander Schmemmann observă că unii istorici ai Liturghiei neagă existența unui ritual liturgic timpuriu. Pentru aceștia, „cultul creștin timpuriu se limita la adunarea euharistică, iar toate celelalte expresii ale sale (predicarea, Botezul, punerea mâinilor) erau pur și simplu legate de Euharistie ca elemente indispensabile ale acesteia”⁴. A. Schmemmann îl remarcă în mod special pe Oscar Cullman

⁴ Alexander Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, trad. A. E. Moorhouse (Londra, Bangor Maine: The Fatih Press, The American Orthodox Press, 1970), 40.

potrivit căruia „Biserica primară cunoaște doar următoarele două forme de cult: masa comună, după care urma întotdeauna predicarea Evangheliei și Botezul”⁵. A. Schmemann susține, în schimb, că era natural ca ritualul să fie împrumutat din tradiția iudaică, deoarece aceasta reprezenta practica și obiceiurile primilor membri ai comunităților creștine⁶. Paul F. Bradshaw confirmă poziția lui A. Schmemann. În lucrarea sa *The Search for the Origins of Christian Worship*, P. Bradshaw examinează trecutul iudaic al cultului creștin. Și el observă cum liturghia sinagogii din primul secol, rugăciunea zilnică, modelele de rugăciune evreiești din primul secol și binecuvântarea de la mese au fost integrate în ritualul celebrării Euharistiei⁷. Cu toate că cultul creștin poate fi considerat unul cu caracter de improvizație în epoca timpurie, când mai erau prezent darul harismelor, studiul comparativ al formelor liturgice concluzionează că structura euharistică derivă dintr-un prototip iudaic⁸. A. Schmemann mai observă că „istoria cultului creștin nu începe ca o simplă continuare a cultului tradițional cu includerea câtorva elemente noi. Ea începe mai degrabă cu o situație care poate fi descrisă cel mai bine ca un *dualism liturgic*. Este vorba de o participare la vechiul cult și, în același timp, de prezența – încă de la început – a cultului noii credințe a primilor creștini”⁹. Dualismul liturgic a unificat structura iudaică cu învățătura de credință

⁵ Oscar Cullmann, *Le culte dans l'Eglise primitive*, trad. Jean-Jacques von Allmen (Neuchâtel, Paris: Delachaux et Niestlé, 1944), 30.

⁶ Schmemann, *Introduction to Liturgical Theology*, 44-45.

⁷ Paul F. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* (SPCK, 2002), 23-46.

⁸ Schmemann, *Introduction to Liturgical Theology*, 45.

⁹ Schmemann, *Introduction to Liturgical Theology*, 46-47.

creștină, luând cele două părți distinctive ale tradiției iudaice – lecturile din Scriptură însoțite de predică și *kiddush* – și adaptându-le la noul cult creștin¹⁰.

P. Bradshaw confirmă împrumutul creștin timpuriu al ritualului de binecuvântare a pâinii euharistice (*kiddush*) observând că ritualul *Birkat hamazon* (binecuvântarea mâncării) era deja folosit în mod regulat la mijlocul secolului al II-lea î.Hr. Acest ritual avea trei părți: „o [binecuvântare] *berakah* pentru darul de mâncare; o [binecuvântare] *hodayah* pentru darul pământului, al legământului și al legii; și o cerere de îndurare pentru poporul, orașul Ierusalim și Templu”¹¹. Potrivit lui P. Bradshaw, în *Cartea Jubileelor* există unele dovezi privind vechimea acestui ritual, unde găsim o binecuvântare rostită de Avraam care are aceeași structură¹². Acest aspect referitor la adaptarea creștină timpurie a ritualului iudaic se extinde și la orientarea corpului în timpul rugăciunii. Creștinii au împrumutat acest lucru de la comunitatea de esenieni. „Sfârșitul secolului al II-lea indică faptul că, la fel ca esenienii, creștinii au adoptat o orientare spre Est atunci când se rugau și că momentele lor de rugăciune erau legate de așteptarea parusiei”¹³, incluzând astfel o puternică dimensiune eshatologică.

Pe măsură ce cultul creștin s-a dezvoltat în secolele al II-lea și al III-lea, acesta s-a inspirat și din tradiția greco-romană¹⁴. Un număr tot mai mare de cercetări a început să stabilească

¹⁰ Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, 51.

¹¹ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 45.

¹² Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 45.

¹³ Paul F. Bradshaw, *Daily Prayer in the Early Church: A Study of the Origin and Early Development of the Divine Office* (Wipf and Stock Publishers, 2008), 38.

¹⁴ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 214.

legături importante¹⁵. Creștinii nu erau atât de diferiți de cei care aparțineau culturii păgâne, astfel că viața lor de zi cu zi și chiar eticheta lor au fost influențate de ritualurile greco-romane. Spre exemplificare relatăm descrierea lui Bryan D. Spinks care prezintă banchetul greco-roman a cărui formă a fost preluată și în ritualul creștin. Banchetul greco-roman avea loc seara și consta din două părți. Prima era masa propriu-zisă, iar a doua era simpozionul, în cadrul cărui în adunările mai educate se purtau diverse discuții. Oaspeții erau întâmpinați de sclavi, li se spălau picioarele și se întindeau pentru masă. Simpozionul propriu-zis includea de obicei și o libație, un ritual în care se gusta și apoi se vărsa o cupă de vin pentru zei. Este evident, spune B. Spinks, că unele caracteristici ale acestui banchet de elită au fost copiate, adaptate și dezvoltate în lumea mediteraneană. A fost, de exemplu, copiat și de societățile formate din grupuri mai puțin bogate, dar și de culturile evreiești¹⁶. De aceea nu este prea dificil de argumentat o influență a banchetelor romane asupra tradițiilor Cinei de taină¹⁷ întrucât unele elemente pot fi găsite atât la ritualul construit în jurul Cinei de taină, cât și în banchetul roman.

¹⁵ Anscar J. Chupungco, "History of the Liturgy Until the Fourth Century", în *Handbook for Liturgical Studies: Introduction to the Liturgy*, Ed. Anscar J. Chupungco, primă ediția de Minn: The Liturgical Press, 1997), 106. Anscar J. Chupungco afirmă că, în vremuri de pace, creștinii cumpărau case în care puteau încăpea adunări liturgice mari, cum ar fi casa de la Dura-Europos, pe Eufrat. Aceste *Domus ecclesiae* aveau de obicei o cameră pentru frângerea pâinii și o alta pentru botezuri.

¹⁶ Bryan D. Spinks, *Do This in Remembrance of Me: The Eucharist from the Early Church to the Present Day* (SCM Press, 2013), 3.

¹⁷ Vedeți mai multe detalii despre această problemă: Dennis E. Smith, *From Symposium to Eucharist: The Banquet in the Early Christian World* (Fortress Press, 2009).

Acestea se pot observa în descrierile Cinei de taină de al Sfântul Evanghelist Ioan (*In 13*) sau cea făcută de Sfântul Apostol Pavel (*I Co 11, 21*)¹⁸. În ambele relatări biblice apar elemente comune cu cele din banchetele greco-romane: spălarea picioarelor, poziția așezat într-o parte a participanților în timpul cinei, apoi oaspeții au parte de o binecuvântare și nu de o libație pentru o divinitate păgână și cântă psalmi.

Touchard Goula a observat modul în care prin procesul de inculturare a Evangheliei s-au integrat elemente păgâne locale în ritualul creștin. Spre exemplu invocarea *kyrie eleison* [*Doamne miluiește*] este preluată din cultul soarelui, apoi sărutul liturgic, care provine din cultura antichității păgâne¹⁹. T. Goula identifică, de asemenea, influența arhitecturală a culturii păgâne asupra Liturghiei Bisericii²⁰. Stilul arhitectural bazilical era un tip comun de construcție folosit de sectele păgâne și de diferite grupuri religioase pentru cultul propriu înainte de apariția creștinismului. Creștinismul a adoptat și adaptat acest stil pentru a se potrivi cu propriile nevoi și obiceiuri liturgice.

Așadar, Euharistia a fost centrală pentru Biserica primară, deoarece aceasta s-a dezvoltat în continuitate naturală cu ritualul religios celebrat în tradiția iudaică. Mai mult decât atât, Liturghia Euharistică reprezintă un model misionar complex, care implica predicarea Evangheliei, dar și integrarea elementelor locale, atât iudaice, cât și păgâne, în

¹⁸ Spinks, *Do This in Remembrance of Me*, 4.

¹⁹ Touchard Tignoua Goula, „Inculturation of the Liturgy in Local Churches: Case of the Diocese of Saint Thomas, U.S. Virgin Islands”, (School of Divinity Master's Theses and Projects, Minnesota, University of St. Thomas, 2014), 29, https://ir.stthomas.edu/sod_mat/8. Goula, 31.

²⁰ Goula, „Inculturation of the Liturgy in Local Churches: Case of the Diocese of Saint Thomas, U.S. Virgin Islands”, 33-34.

ritualul liturgic (gesturi, poziția corpului, înțelegerea teologică a rugăciunii) într-o formulă care nu respinge vechea credință, ci o valorifică, o depășește și o desăvârșește în Hristos, încât să fie înțeleasă ca o împlinire a credinței celor care s-au convertit.

3. Dinamismul liturgic începând cu secolul al IV-lea

P. Bradshaw identifică două cauze a dezvoltării dinamice și treptată a practicii liturgice: păgânismul și formularea doctrinei²¹. Pe de o parte, practicile păgâne erau percepute ca o amenințare, iar clerul a încercat să-i împiedice pe credincioși să participe la astfel de ritualuri²², iar pe de altă parte, Biserica a căutat să își însușească diverse elemente din ritualurile păgâne, care erau potrivite pentru propriile ritualuri liturgice. De exemplu, în secolul al IV-lea, practica inițierii în viața creștină a devenit un fel de imitație a ritualurilor de inițiere din religiile de mistere necreștine²³.

În același secol al IV-lea, după convertirea împăratului Constantin, situația începe să aibă o dinamică diferită. Epoca lui Constantin a reprezentat un punct de cotitură în dezvoltarea cultului creștin. A. Schmemmann consideră că trebuie să înțelegem faptul că istoria cultului implică atât factori divini, cât și umani, atât declinuri, cât și renașteri. Astfel, putem cuprinde istoria cultului din secolul al IV-lea încoace în patru perioade majore: 1. dezvoltarea ceremonialului liturgic; 2. dezvoltarea ciclurilor liturgice (anuale, săptămânale, zilnice) și adăugarea de noi sfinți și

²¹ Bradshaw, *Daily Prayer in the Early Church*, 213.

²² Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 214.

²³ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 215.

sărbători; 3. dezvoltarea imnografiei; 4. dezvoltarea cultului martirilor, închinarea la mormintele sfinților și la sfintele moaște²⁴.

În 321 împăratul Constantin a decretat respectarea duminicii și astfel cultul a trebuit să fie adaptat la noile biserici care fuseseră construite, devenind mai solemn. Elementele asociate cultului păgân au devenit creștine, inclusiv elemente de limbaj precum „templu” și „sanctuar” s-au aplicat bisericii. Procesiunile creștine menite să demonstreze triumful creștinismului asupra păgânismului au făcut acest lucru folosind practici păgâne²⁵. Liturghia nu a mai luat forma unei simple frângerii a pâinii în *domus ecclesiae*, ci a unei slujbe potrivite pentru *basilica* imperială. Acest lucru a influențat gesturile liturgice, unele împrumutate de la curtea bizantină, și muzica religioasă²⁶. Liturghia s-a transformat într-o celebrare pompoasă și maiestuoasă care slăvea „transcendența lui Dumnezeu și dumnezeirea lui Hristos prezentă în Taina euharistică”²⁷. Acest fast s-a aplicat apoi titlurilor și însemnelor clericale, incluzând aici tronul, mitra și inelul de aur pentru episcopul Romei²⁸. Gregory Dix localizează originile veșmintelor liturgice precum stola sau epitrahilul, pallium-ul sau omoforul și sacosul în uniforme tradiționale purtate de împărat și de înalții săi demnitari²⁹.

²⁴ Schmemmann, *Introduction to Liturgical Theology*, 72-73.

²⁵ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 217.

²⁶ Chupungco, „History of the Liturgy Until the Fourth Century”, 108.

²⁷ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 216.

²⁸ Chupungco, „History of the Liturgy Until the Fourth Century ”, 108-109.

²⁹ Gregory Dix, *The Shape of the Liturgy*, 2nd ed. (Dacre Press Westminster, 1949), 400-401.

Libertatea oferită creștinilor a schimbat perspectiva activității misionare. Dacă până la Edictul de la Milan din 313, cea mai mare parte a activității Bisericii avea o orientare eshatologică, iar misiunea creștină includea martiriul, după 313 comunitatea religioasă a fost liberă și așezată într-un spațiu bine determinat, în bisericile nou construite, în care își puteau săvârși ritualul liturgic. Odată cu această libertate numărul convertiților a crescut. În consecință, Biserica, trebuia să creeze căi accesibile de acces la credință. Acest demers este începutul unui proces numit mai târziu „inculturație”, prin care elemente precreștine au fost însușite și încreștinate. Potrivit lui T. Goula, „procesul de inculturare liturgică a continuat până la centralizarea și standardizarea din Evul Mediu. De-a lungul timpului, Biserica a continuat să se întrupeze în contexte noi și variate, adaptându-și în același timp liturghia la multiplele culturi ale lumii”³⁰. Printre altele, acest lucru a ajutat la tranziția noilor credincioși de la religiile de mistere și cultul împăratului la credința în Hristos, adevăratul Împărat și Dumnezeu.

4. Formularea doctrinei și introducerea ei rânduiala Liturghiei

Se spune adesea că în tradiția ortodoxă cultul este învățătură sub formă de rugăciune și că lucrarea de preaslăvire a lui Dumnezeu și învățătura despre Dumnezeu formează o unitate perfectă. Această observație evidențiază legăturile dintre disputele doctrinare din Biserica primară și integrarea soluțiilor formulate dogmatic în textele liturgice.

³⁰ Goula, „Inculturation of the Liturgy in Local Churches: Case of the Diocese of Saint Thomas, U.S. Virgin Islands”, 38.

Conform lui Bradshaw, tendința de a avea o mai mare precizie în formularea doctrinei a jucat un rol semnificativ în remodelarea practicii liturgice, într-o direcție mai uniformă în epoca constantiniană³¹. Pentru a ilustra acest lucru Karl Christian Felmy, analizează situația din vremea Sfântului Vasile cel Mare, când lupta împotriva arienilor și pnevmatomahilor era încă în desfășurare. În acea perioadă, afară de arienii extremiști existau și semi-arieni, „homousieni”, alături de care succesorii lui Apolinarie și Marcel din Ancira, puneau la îndoială desăvârșita umanitate a lui Iisus Hristos. În această situație dificilă, Sfântul Vasile cel Mare a căutat să unifice forțele antiariene. Recunoașterea mare de care s-a bucurat tratatul său *Despre Sfântul Duh* a prezentat oportunitatea de a prelua teologia formulată acolo și a o include și folosi în rugăciunea euharistică citită de episcop sau de preot în timpul ritualului Liturghiei. Având în vedere că unii exponenți ai semi-arianismului continuau să suspecteze opera sa, Sfântul Vasile cel Mare a inclus, pe lângă fragmente din operele Sfântului Atanasie, multe trimiteri biblice în rugăciunea euharistică, încât anafora pare a fi compusă direct din Sfânta Scriptură, în special din Epistolele Sfântului Pavel și Evrei. După K. Felmy, deși disputele trinitare și hristologice din secolul al IV-lea au remodelat alte formule liturgice, nicio altă anafora nu este atât de explicit remodelată precum cea a Sfântului Vasile cel Mare³².

³¹ Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, 222.

³² Karl Christian Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, Ică Ioan sr, ediția a doua (Sibiu: Editura Deisis, 2004), 116-117. Ciprian Ioan Streza dezvoltă o susținere clară a tezei lui K. Felmy prin propria analiză istorică, textuală și comparată a anaforei Sfântului Vasile cel Mare. Vezi Ciprian Ioan Streza, *Anafora*

K. Felmy mai observă că referirea la Maica Domnului a fost introdusă în textul liturgic după ce disputa nestoriană s-a încheiat în 431, după cel de-al treilea sinod ecumenic de la Efes. În contrast cu patriarhul Nestorie al Constantinopolului, care considera unitatea celor două naturi în Hristos una spirituală și o considera pe Fecioara Maria doar *Christotokos* [Maica lui Hristos], sinodul de la Efes a dogmatizat noțiunea de *Theotokos* [Maica lui Dumnezeu], excomunicându-i pe nestorienii. Deși decizia sinodului de la Efes a abordat o problemă hristologică, un număr mare de călugări prezenți la sinod, împreună cu un grup mai larg de participanți, au dorit să-i acorde Maicii Domnului o cinstire corespunzătoare. Odată ce noțiunea de *Theotokos* a fost dogmatizată, s-au creat condițiile pentru dezvoltarea cultul Maicii Domnului. Aceasta a inclus însă limite dogmatice precise, deoarece preacinstirea Mariei și-a păstrat componenta hristologică asociată întrupării Logosului³³.

Argumentarea lui K. Felmy se continuă cu o examinare a contextului istoric și teologic al introducerii la textul liturgic al *Trisaghionului*, care a jucat un rol important în disputa cu monofiziții, și a imnului *Unule-Născut* care conține o hristologie asimetrică prin mărturisirea enipostazierii firii omenești în firea dumnezeiască, așa cum s-a dezvoltat la cel de-al V-lea sinod ecumenic din 553. În aceeași direcție este prezentată istoria introducerii *Crezului* în Liturghie. În Biserica Ortodoxă acesta este o parte constitutivă a fiecărei Liturghii, fie că este vorba de duminică sau de zilele de peste

euharistică a Sfântului Vasile cel Mare: istorie, text, analiză comparată, comentariu teologic (Sibiu: Muzeul Astra, Editura Andreiana, 2013).

³³ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 154.

săptămână. Cu toate acestea, prin introducerea *Crezului* se schimbă și sensul chemării: „Să ne iubim unii pe alții!”. Inițial această chemare era un îndemn de a împărtăși sărutul păcii, dar acum, după introducerea mărturiei de credință, chemarea devine mai amplă și primește un sens nou: „Să ne iubim unii pe alții, pentru ca într-un singur gând să mărturisim: pe Tatăl, pe Fiul și pe Sfântul Duh, Treimea cea de o ființă și nedespărțită”. Deși această largire schimbă și reinterpretează sensul chemării, ea trimite într-un mod foarte profund la relația interioară dintre credința adevărată și iubirea aproapelui, care nu trebuie separate³⁴.

Pe lângă rolul pe care Liturghia îl juca în întruparea dogmelor formulate, aceasta avea și rolul de a mărturisi credința în fața păgânilor. În literatura teologică ortodoxă, este bine cunoscută importanța centrală a Liturghiei euharistice pentru convertirea slavilor, cel mai important prilej de răspândire a creștinismului în Europa și mai ales în Balcani³⁵. În secolele al IX-lea și al X-lea, mai întâi bulgarii (prin țarii Simeon și Samuel), apoi rușii prin prințul Kievului, Vladimir, au îmbrățișat creștinismul și moștenirea sa culturală bizantină³⁶. Cu toate acestea, Liturghia a fost tradusă și reformulată în slavonă și s-a dezvoltat într-o rânduială caracteristică pentru lumea slavă.

Potrivit lui Felmy, acest tip de dezvoltare dinamică a Liturghiei a încetinit în secolul al XIV-lea. Momentul istoric trebuie înțeles ca o dată aproximativă, având în vedere că

³⁴ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 155-162.

³⁵ Hugh Wybrew, *The Orthodox Liturgy: The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite* (St Vladimir's Seminary Press, 1990), 129-130.

³⁶ Meyendorff, „Eastern Orthodoxy” (02.12.2022).

ritualul Liturghiei continuă să sufere unele revizuiți chiar și în perioada actuală. Observația sa principală rămâne valabilă deoarece Liturghia constă în numeroase straturi de interpretare care stau într-o anumită tensiune unul față de celălalt. Cu toate acestea, însăși procesele de adăugare doctrinară în rânduiala Liturghiei sunt dovada unei realități misionare concrete. Ele indică, pe de o parte, dinamismul intern al vieții bisericești și, pe de altă parte, contactele misionare pe care Biserica le-a avut cu diferite comunități de credincioși care se aflau la periferie sau în afara Imperiului creștin occidental sau oriental.

5. Biserica Ortodoxă în Imperiul Otoman. Liturghia ca misiune de supraviețuire

Misiunea ortodoxă trece printr-un alt moment istoric marcat de apariția islamului și a imperiului islamic. Într-o perioadă scurtă de timp islamul a ajuns să stăpânească teritorii care aparținuseră cândva creștinilor. Această expansiune avea să culmineze cu cucerirea Constantinopolului din 1453. Timp de sute de ani ortodoxii din Balcani s-au aflat sub o influență politico-religioasă musulmană. Patriarhul de Constantinopol a primit un rol formal în politica musulmană, fiind numit *etnarh* sau lider al națiunilor creștine. Acest context politico-religios a făcut ca Bisericile locale din Balcani să nu dezvolte niciodată o activitate misionară externă, deoarece abia dacă erau capabile, chiar și cu mari eforturi, să răspândească credința în rândul populației din interiorul granițelor lor.

În comparație cu perioada primară, când exista o dezbateră teologică între tradițiile iudaică și creștină, căderea Constantinopolului a eliminat mediul formal pentru dialogul

inter-religios și, prin urmare, posibilitatea acestuia. Sistemul *millet* al Imperiului Otoman a acordat comunităților etnice și religioase un anumit grad de autonomie. Cu toate acestea, nu a încurajat nici o manifestare formală a unei alte credințe decât cea a islamică³⁷. Acest lucru a avut un mare impact asupra misiunii, cât și asupra educației teologice. Circulau puține lucrări teologice importante, în general erau accesibile doar Evangheliile, Psaltirea, cărțile liturgice, cărțile de rugăciune și Octoihul. Pentru un candidat la preoție, odată ce învățase rânduiala Liturghiei educația sa formală era încheiată³⁸. Fără o educație teologică solidă viața Bisericii a avut de suferit, mai ales la nivelul credincioșilor. Preoții recitau Liturghia pe de rost, iar acest lucru a contribuit la formarea unei conștiințe ortodoxe, întrucât Liturghia era singurul element creștin la care toți aveau acces. Liturghia a devenit astfel un element misionar și fundamentul continuității ortodoxiei într-un spațiu majoritar musulman. Această situație ne ajută să înțelegem rezerva sau precauția de a adăuga ceva nou în ritualul liturgic. Respectarea strictă a rânduiei liturgice putând fi înțeleasă și ca o formă de protejare și supraviețuire a identității ortodoxe. Deși păstrarea nemodificată ritualului liturgic joacă un rol vital din punct de vedere istoric, rezistența față de orice schimbare reflectă lipsa dinamismului misionar, întâlnit în Răsăritul creștin până în secolul al XIV-lea.

Au existat totuși unele schimbări în momentul în care Bisericile Ortodoxe au început să se organizeze într-o

³⁷ Svetoslav Ribolov, "The Orthodox Church in the Ottoman Empire and Its Perspectives for Theological Dialogue", 2013, 19.

³⁸ Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence* (Cambridge University Press, 1985), 112.

manieră autocefală, în limitele statale ale națiunilor. Potrivit lui A. Schmemmann, există trei etape istorice în organizarea canonică și misionară a Bisericii: Biserica *locală din* primele secole, care se aduna în jurul episcopului și a clerului dintr-un anumit loc; Biserica *imperială din vremea Bizanțului*, care se structura sub forma unei οἰκουμένη de credință; și, Biserica *națională* din epoca post-bizantină, organizată autocefalic în limitele etnice și statale ale națiunilor³⁹. În acest ultim caz, se poate observa astăzi un ritual liturgic al Bisericilor autocefale în care elementul etnic este prezent în toate ecteniile Liturghiei. Spre exemplu: „... pentru poporul român cel bine credincios de pretutindeni...”. Deși această cerere este canonică, există voci ortodoxe care contestă menționarea exclusivă a unui grup etnic în ectenii, argumentând că în acest fel se pierde dimensiunea universală a Ortodoxiei.

6. Evoluții contemporane în viața liturgică

a. Nevoia de renaștere euharistică

Liturghia ortodoxă a înregistrat inculturarea Evangheliei în spațiile nou convertite, precum și evoluția și adaptarea ritualului liturgic la diferite circumstanțe istorice. Deși dinamismul ritualului liturgic a scăzut ca intensitate, din cauza situației istorice amintite mai sus, dar și datorită faptului că formulările doctrinare majore s-au încheiat undeva în secolul al VIII-lea, totuși putem vorbi de un altfel de dinamism liturgic, unul de tip calitativ.

Astăzi putem vorbi despre schimbări în receptarea Liturghiei și, mai ales, în interpretarea ei prin prisma

³⁹ Alexander Schmemmann, *Church, World, Mission: Reflections on Orthodoxy in the West* (St. Vladimir's Seminary Press, 1979), 123.

pietismului religios, o formă de sentimentalism religios neîntrupat, și o asumare tot mai individualistă a relației omului cu Dumnezeu.

K. Felmy afirmă, pe bună dreptate, că cea mai gravă evoluție liturgică a fost aceea a împărtășirii izolate, înțeleasă ca un element independent în cadrul Liturghiei, pentru că, deși credincioșii participă la Liturghia Euharistică, ei nu se împărtășesc decât rareori. Lipsa crescândă a comuniunii euharistice duce la accentuarea excesivă a caracterului înfricoșător al cultului divin și în înțelegerea acestuia ca dramă religioasă la care participăm activ din punct de vedere spiritual, dar pasiv din punct de vedere fizic. Această evoluție este efectul unei individualizări care începe cu separarea între „Liturghie” și „Euharistie” la Sfântul Chiril al Ierusalimului, care le explică pe cele două în omilii mistagogice separate⁴⁰. Euharistia a devenit o parte a Liturghiei, fiind percepută ca un moment înfricoșător rezervat pentru câteva momente într-un an.

Același K. Felmy afirmă că în privința frecvenței împărtășaniei, la sfârșitul secolului I, Răsăritul este depășit de Apus, conciliul de la Lateran din 1015 cerând cel puțin o împărtășanie pe an. Abia odată cu Papa Pius al X-lea (1903-1914), frecvența împărtășaniei a crescut în Biserica Romei⁴¹. P. Pruteanu consideră că, până după Conciliul Vatican II (1962-1965), împărtășirea frecventă a fost aproape străină Bisericii de Apus în secolele XII-XVII, în care teologia scolastică era foarte prezentă. Prin intermediul călugărilor iezuiți, acest curent a pătruns și în teologia răsăriteană. Începând cu

⁴⁰ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 83.

⁴¹ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 83.

secolele XVII-lea și XVIII-lea, mai ales teologia ucraineană (prin latinizarea Academiei Teologice din Kiev și Lvov) a rămas puternic influențată de scolastică. Acest curent se va răspândi curând și va avea repercusiuni asupra teologiei rusești târzii și, de fapt, asupra întregii teologii ortodoxe de tradiție bizantină. În opinia mai multor teologi ortodocși, precum George Florovsky, Pavel Florenski, Hristou Androustos, Christos Yannaras, influența scolastică asupra teologiei răsăritene a început cu Mărturisirile de credință din secolul al XVII-lea, și în special cu cea a lui Petru Movilă, mitropolit de Kiev, care a fost discutată și aprobată de Sinodul de la Iași (1642). Pentru prima dată (cel puțin oficial) în teologia răsăriteană, alături de cele 10 porunci dumnezeiești, s-au dezvoltat 9 porunci bisericești. Acestea au ajuns să fie incluse în aproape toate catehismele, inclusiv în cel al Bisericii Ortodoxe Române din 1952 și în următoarele ediții de după 1990. Pruteanu citează „cea de-a patra poruncă bisericească”, care spune „să ne spovedim și să ne împărtășim în toate cele patru posturi ale anului liturgic sau, dacă nu putem face acest lucru, cel puțin o dată pe an, în timpul Postului Mare”. Potrivit lui, această poruncă nu are niciun temei în întreaga Tradiție a Bisericii⁴², poziție susținută și confirmată și de alți teologi ortodocși⁴³.

Pierderea semnificației comunitare a Euharistiei a fost determinată și de accentul pus de mulți Sfinți Părinți și călugări pe nevoia de „vrednicia” personală într-o vreme în care calitatea de creștin devenise pentru mulți doar un nume. Potrivit tradiției ortodoxe, cel care duce o viață indiferentă

⁴² Pruteanu, *Liturghia ortodoxă. Istorie și actualitate*, 292-293.

⁴³ A se vedea: Grigore-Dinu Moș, *Ortodoxie și Occident: problema influenței eterodoxe în teologia ortodoxă* (Renașterea, 2013).

sau în păcat grav nu se poate împărtăși. De aceea s-au dezvoltat reguli care interzic celebrarea și împărtășirea euharistică pentru o perioadă mai lungă sau mai scurtă, în funcție de gravitatea păcatului. Pentru IPS Serafim Joantă, un mare susținător al reînnoirii liturgice, consideră că interpretarea privind „vrednicia” necesară pentru Euharistie trebuie abordată corect, mai ales atunci când credincioșii care nu se află sub impunerea canoanelor, totuși nu se consideră vrednici de o împărtășire regulată. Sfântul Ioan Gură de Aur spune că cel care nu este vrednic să ia Euharistia zilnic nu este nici vrednic să o ia o dată pe an⁴⁴, la Paști, așa cum îndeamnă porunca bisericească.

De asemenea, insistența exagerată asupra pregătirii pentru Euharistie (care este legitimă în sine, deoarece primirea Sfintelor Taine include pregătirea personală pentru curățirea de păcate) poate duce la o altă atitudine greșită: impresia că împărtășirea este o recompensă pentru virtute. În acest caz, teologia euharistică a primelor secole creștine pare să fie uitată. Aici accentul se mută pe pietatea individuală în fața Sfintei Euharistii și pe interpretarea simbolică a gesturilor și actelor liturgice⁴⁵, iar nu pe apartenența credinciosului la comunitatea eclezială, care-i conferă legitimitate de a se împărtăși cu Sfintele Taine.

Din această perspectivă, în multe comunități ortodoxe se simte astăzi nevoia unei mișcări de înnoire liturgică, cu toate că există anumite tendințe, care, potrivit lui Felmy, vin

⁴⁴ Ioan Hrisostom, *Comentariu la Epistola către Evrei*, trad. Teodosie Athanasiu (București: Tipografia cărților bisericești, 1923), 152.

⁴⁵ Serafim Joantă, „Deasă sau rară împărtășire?”, <http://www.mitropolia-ro.de/index.php/ro/publicatii/cuvinte-de-invataura/1011-deasa-sau-rara-impartasire> (13.07.2022).

în tradiția răsăriteană sub influența latină⁴⁶. Teologi precum Nikolai Afanasiev, Alexander A. Schmemmann, John Meyendorff, mitropolitul Ioannis Zizioulas și mișcarea greacă *Zoi*, Ioan Ică Jr. și Rafail Noica din România se numără printre inițiatorii și susținătorii acestei înnoiri liturgice. O importanță deosebită în acest context o au pentru Biserica greacă Sfântul Nicodim Aghioritul (1749-1809), pentru Biserica rusă Sfântul Ioan de Kronstadt (1829-1908)⁴⁷, iar pentru Biserica română părintele Ioan Iovan (1922-2008), un părinte harismatic care a reușit să creeze în jurul lui o mișcare de înnoire duhovnicească, în care împărtășirea credincioșilor se făcea după vechea rânduială canonică. Această atitudine ar putea fi înțeleasă ca o reinterpretare a dinamismului liturgic.

b. Provocările comuniunii euharistice în timpul pandemiei de SARS-COV 2

Faptul că ritualul liturgic funcționează ca o memorie vie în care se reflectă momentele istorice o dovedesc și recente crize prin care a trecut Biserica. Cea la care vom face referire este criza provocată de pandemia SARS-CoV 2. Cum bine cunoaștem, în disperarea de a ține sub control răspândirea virusului guvernele au impus restricții și interdicții în toate domeniile vieții, mai ales în aspectele sociale sau economice care presupun aglomerări de oameni.

Amintim spre exemplificare analiza a pozițiilor și atitudinilor pe această temă realizată de Dumitru Vanca pentru contextul românesc⁴⁸. Conform acestuia, România a fost

⁴⁶ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 83.

⁴⁷ Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe*, 83.

⁴⁸ Dumitru A. Vanca, „Paradigme în schimbare: etică și libertate liturgică în vreme de pandemie”, *Journal for Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)* 8, no. 2 (2020), 277-290.

nevoită să ia măsuri legislative care au perturbat viața Bisericii și „au intervenit în chestiuni care țin de practica liturgică internă a Bisericii, modificând efectiv practicile liturgice și afectând tradiții și cutume vechi de credință”⁴⁹. Deși ideea unor recomandări referitoare la comportamentul credincioșilor în timpul pandemiei era firească, ceea ce prevedea conținutul acestora erau „complet nepotrivite și chiar împotriva teologiei Bisericii”⁵⁰. Pe fondul acestor tensiuni, Patriarhia Română a emis un comunicat de presă care a generat comentarii virulente atât între teologi, cât și între credincioși. Patriarhia a afirmat că credincioșii pot asculta Sfânta Liturghie transmisă de Radio *Trinitas* și *Trinitas TV*, nefiind necesară prezența fizică în biserică. Întrucât nu mai erau obligați să participe fizic la ritualul liturgic, credincioșii puteau evita temporar să sărute icoanele din biserică, sărutând în schimb icoanele din casele lor. Persoanele care nu puteau primi Euharistia din cauza unei boli, puteau gusta acasă din apa sfințită pe care au primit-o de la biserică la Bobotează. După evaluarea lui D. Vanca, comunicatul Patriarhiei „sugera onorabilitatea comportamentului liturgic neobișnuit, condamnabil în alte circumstanțe” și legitima „surogatele euharistice”⁵¹. Printre altele, comunicatul Patriarhiei menționa: „Persoanele care au teama de îmbolnăvire prin împărtășirea din Sfântul Potir cu lingurița comună pot cere preotului, în mod excepțional, împărtășirea, în orice moment al zilei, din *Sfânta Euharistie pentru bolnavi*, care le poate fi oferită într-o linguriță adusă de acasă și folosită exclusiv în acest scop, de o

⁴⁹ Vanca, „Paradigme în schimbare: etică și libertate liturgică în vreme de pandemie”, 279.

⁵⁰ Vanca, „Paradigme în schimbare: etică și libertate liturgică în vreme de pandemie”, 281.

⁵¹ Vanca, „Paradigme în schimbare: etică și libertate liturgică în vreme de pandemie”, 281.

singură persoană (o firimitură din Sfânta Euharistie este pusă într-o linguriță cu vin)”⁵².

Astfel a început o adevărată dispută, divizând comunitățile ortodoxe care înțelegeau „urgența sanitară” a acestor decizii de cele care îi considerau pe primii slabi în credință și suspecți de erezie și apostazie⁵³. S-au scris articole și s-au luat poziții ferme în toată lumea ortodoxă. S-au scris articole despre riscul de a fi în interiorul bisericii ca risc situațional⁵⁴, despre istoria Liturghiei și despre lingurița pentru Euharistie în vremuri de pandemie⁵⁵, despre provocările de a administra Euharistia celor mulți folosind o singură linguriță⁵⁶. Bohdan Hladio a sugerat că a păstra lingurița de dragul linguriței echivalează cu o formă de „idolatrie” și întrebă retoric: care este scopul Liturghiei euharistice, comuniunea ori lingurița comună?⁵⁷. S-au

⁵² Patriarhia Română, „Măsuri sanitare și spirituale în timp de epidemie”, Basilica.ro, 27 February 2020, <https://basilica.ro/patriarhia-romana-masuri-sanitare-si-spirituale-in-timp-de-epidemie/>.

⁵³ Mihai Valică, „Sfânta Euharistie între Coronavirus, blasfemie și apostazie”, accesat la 13 iulie 2022, <https://ortodoxinfo.ro/2020/05/11/pr-dr-mihai-valica-sfanta-euharistie-intre-coronavirus-blasfemie-si-apostazie/> (13.12.2022).

⁵⁴ Richard René, “Two Kinds of Risk in the Church”, *Public Orthodoxy* (blog), 24 mai 2021, <https://publicorthodoxy.org/2021/05/24/two-kinds-of-risk-in-church/>.

⁵⁵ Daniel Galadza, “Liturgy, History, and Communion Spoons in a Time of Pandemic”, *Public Orthodoxy* (blog), 21 mai 2020, <https://publicorthodoxy.org/2020/05/21/liturgy-history-and-communication-spoons/>.

⁵⁶ Nicholas Dassouras, “From One Spoon to Many”, *Public Orthodoxy* (blog), 4 august 2020, <https://publicorthodoxy.org/2020/08/04/from-one-spoon-to-many/>.

⁵⁷ Bohdan Hladio, “Community or Comspoonity?”, *Public Orthodoxy* (blog), 11 decembrie 2020, <https://publicorthodoxy.org/2020/12/11/community-or-comspoonity/>.

dezvoltat și câteva soluții practice alternative. Preotul Irimie Marga din Sibiu, România, a folosit propria mână pentru a înmuia o bucățică din Sfântul Trup în Sfântul Sânge pentru a-i împărtăși pe credincioși. Unii preoți din Rusia și Republica Moldova au folosit un sistem de „sterilizare” prin scufundarea succesivă a linguriței în apă, vin și oțet, iar apoi împărtășeau credincioșii. Cu toate acestea, decizia la nivel panortodox a fost că „toate Bisericile Ortodoxe autocefale rămân credincioase tradiției liturgice ortodoxe de a oferi Euharistia creștinilor dintr-un singur Potir sfințit și cu o singură lingură sfințită”⁵⁸.

Nu este scopul acestui studiu să evalueze din punct de vedere teologic pozițiile părților implicate în dezbateri, nici să analizeze chestiunea prin intermediul teologiei euharistice ortodoxe, ceea ce dorește însă să întărească este faptul că Liturghia ortodoxă și ritualul liturgic funcționează ca un „receptor” misionar, care înregistrează „semnele vremii”. Acestea înregistrează temele importante ale momentului; le asumă și le interiorizează în încercarea de a oferi credincioșilor posibilitatea de a trăi o viață reînnoită cu Hristos.

Pe lângă problema în sine, dezbateri teologică generată de lingurița pentru împărtășanie a evidențiat comportamentele extreme pe care unii creștini le manifestă în vremuri de criză. Unele dintre disputele teologice care păreau rezolvate au fost reaprinse și reevaluate⁵⁹, au apărut

⁵⁸ Patriarhia Română, „Toate Bisericile Ortodoxe autocefale rămân fidele tradiției liturgice ortodoxe de împărtășire a credincioșilor”, Basilica.ro, 22 iulie 2020, <https://basilica.ro/toate-bisericile-ortodoxe-autocefale-raman-fidele-traditiei-liturgice-ortodoxe-de-impartasire-a-credinciosilor/>.

⁵⁹ Cyril Hovorun, “COVID-19 and Christian (?) Dualism”, *Public Orthodoxy* (blog), 23 martie 2020, <https://publicorthodoxy.org/2020/03/23/covid-19-and-dualism/>.

noi provocări sociale, care au necesitat un răspuns teologic (obligația de a se vaccina, restricțiile sociale etc.). În același timp, criza generată de pandemia de COVID-19 a funcționat ca un fel de test de turnesol, dezvăluind limitele administrative ale angajaților Bisericii, precum și atașamentul real al creștinilor față de Biserică. De asemenea, criza a generat un răspuns pan-ortodox comun în chestiunea linguriței pentru Euharistie, ceea ce este remarcabil într-o oarecare măsură, ținând cont de criza internă prin care trecea și încă trece Biserica Ortodoxă la vremea respectivă și care a rămas încă nesoluționată.

Concluzii

Sfântul Ioan de Kronstadt a numit Liturghia ca fiind, de la început până la sfârșit, cerul pe pământ⁶⁰. Realitatea Împărăției lui Dumnezeu este trăită cu adevărat într-o formă anticipată de fiecare moment liturgic. Dreptatea, inima curată, pacea, iubirea, bucuria și desăvârșirea, valori ale Împărăției lui Dumnezeu pot fi gustate în Liturghie într-o manieră cu totul specială. Potrivit teologiei ortodoxe, în timpul și spațiul liturgic, credincioșii din comunitate parcurg un traseu de inițiere misionară și mistagogică. Întâlnirea cu Hristos euharistic este punctul culminant al acestei inițieri de tip *epektasis*, în sensul în care Sfântul Grigorie de Nyssa înțelegea acest termen, ca progresul continuu al sufletului în Dumnezeu.

Astăzi, în destul de multe comunități ortodoxe, ideea de împărtășire ca participare liturgică comunitară ce este

⁶⁰ Ioan din Kronstadt, *Liturghia - cerul pe pământ: cugetări mistice despre Biserică și cultul divin ortodox*, trad. Boris Buzilă, Ediția a 2-a, Mistica (Sibiu: Deisis, 2002), 102.

„pecetluită” de jertfa euharistică a fost înlocuită de împărtășire cu Trupul lui Hristos ca urmare a unui tip de îndreptare individuală, legată de evlavia personală și nicidecum de statutul eclezial al creștinului. A. Schmemmann a subliniat faptul că, în practica administrării Euharistiei, cuvântul cel mai potrivit este „revoluție”, deoarece accentul s-a schimbat de la sensul liturgic inițial la acțiunea individuală⁶¹. De aceea, este important să înțelegem că orice participare la Liturghie fără a ne împărtăși trebuie tratată cu durere și cu o stare de neîmplinire. Chiar și în acest caz, Liturghia este memoria vie a întâlnirilor comunităților creștine cu Dumnezeu, altele decât „întâlnirile euharistice”, și a momentelor istorice pe care acestea le-au trăit de-a lungul timpului. Sintetizând, putem concluziona că Liturghia este memoria misionară a Bisericii care a înregistrat și continuă să înregistreze toate momentele și situațiile care provoacă comunitatea creștină.

⁶¹ Schmemmann, *Introducere în teologia liturgică*, 100.